

Pravdivost ve vědě a filosofii [1999]

Mezioborový seminář, 9.–10. 11. 1999 ve vile Lanna

Nad tématem tohoto semináře si kladu otázku, proč se máme soustředit na pravdivost, když tradičně se mluví o pravdě. Mám za to, že obojí od sebe nelze oddělit. Pravdivostí tedy rozumím uplatnění pravdy v jistém vymezeném rozsahu a ve více méně konkrétním kontextu, takže o pravdivosti lze hovořit ve spojení především s nějakým lidským aktem či výkonem, jímž ovšem nikdy není vyčerpána plnost pravdy, tj. pravda vcelku. To nepochybně vyžaduje další upřesnění, neboť takto vysloveno se to zdá naznačovat, že pravdivost je nutně něco částečného, takže jako částečné postižení pravdy by se pravdivost nepravdivostí až lživostí. Vždyť lež, má-li být úspěšná, a omyl, má-li být nebezpečný, musí se pravdě podobat. Aby bylo možno tuto stránku věci náležitě vyjasnit, je po mém soudu zapotřebí, abychom se kriticky vymezili vůči základním rysům a samým předpokladům tradičního chápání pravdy a pravdivosti, jak jsme je v evropských tradicích převzali od starých Řeků.

Společným základem téměř všech filosofických pojetí pravdy, kde ještě nebyla zrušena vazba mezi pravdou a jsoucím, tj. nějakou danou skutečností, je předpoklad, že pravda se řídí či spravuje tím, co jest, čili že to, co jest, je kritériem nebo normou pravdy resp. pravdivosti. Doklady pro to najdeme už u presokratiků a odpovídá tomu i nejrozšířenější pojetí pravdy, totiž adekvační, které je jenom exemplifikační zmíněného chápání. Zároveň však po staletí a dokonce tisíciletí vedle této tradice přežívá v Evropě tradice jiná, která uvedený vztah obrací: skutečné resp. pravé je to, co se řídí, spravuje pravdou. Tato druhá evropská tradice se opírá hlavně o některé formulace biblické, tedy o způsob myšlení, zprostředkovaný v Evropě křesťanstvím, ale mající původ neevropský, totiž hebrejský. Nejde však přitom jen o jakýsi nefilosofický, předfilosofický archaický relikt, nýbrž ozvuky této druhé tradice najdeme často ve velmi precizní podobě formulovány i u filosofů, kteří nepochybně náležejí do dějin evropského myšlení. Jako novodobý příklad za jiné lze uvést známý Spinozův výrok, že pravda je posledním kritériem sebe samé i omylu (*veritas est index sui et falsi*).

Tato okolnost, že chápání pravdy a pravdivosti je v Evropě neseno dvojí tradicí, přičemž jedna z nich se ve filosofii a ve vědě projevuje zdánlivě jen sporadicky a spíše jako cizí element, nás staví před závažný problém. Soustavnější myšlení o pravdě a pravdivosti bylo v Evropských dějinách předznamenáno – podobně jako u mnoha jiných témat – řeckým jazykem. To je jistě pochopitelné, neboť řečtina je jednak první filosofický jazyk a to filosofický kat'exochén. Řecké slovo pro „pravdu“ už nás samo přivádí, ba strhuje k řeckému chápání pravdy jako něčeho druhotného, odvozeného, na něčem jiném, podstatnějším závislého, neboť původně znamená „neskrytost“. Tím je už zřetelně poukazováno na to, **co** je neskrýto (nebo naopak skryto). Skrytost a neskrýto není ničím sama o sobě, ale je čímsi druhotným, odvozeným, zatímco tím prvotním je to, o čem se praví, že je skryto nebo neskrýto, a tím je to, co jest, tedy „jsoucí“. Filosofie jako jedinečný řecký vynález je od samého počátku spjata s dvěma fundamentálními otázkami: jak dochází k tomu, že něco „jest“, a jak dochází k tomu, že toto „jsoucí“ se ukazuje či vyjevuje. Tyto otázky jsou původně předfilosofické, ale formulovány filosoficky, tj. pojmově, musí být řešeny novým, také pojmovým způsobem, který se nikdy nemůže spokojit s pouhou narativitou, tedy s řešením jen verbálním. Jak známe ze Sofoklova Aianta, mimofilosofický a vlastně předfilosofický (neboť filosofii ještě málo, ba zanedbatelně dotčený) myslitel si zřetelně uvědomoval, že všechno jsoucí se vyjevuje díky času, a vinou téhož času se opět skrývá. V Aiantově výroku se dokonce praví (a to v Dědinově volném překladu čtenáři bohužel uniká), že to je dlouhý, nezměrný čas, který všechno rodí (FYEI – překlad říká: vynáší, str. 490) všechno skryté, a přivedené na světlo to zase skrývá. Filosofové naproti tomu od samého počátku brali vše, co se takto vyjevuje a zase skrývá, protože to je podrobena změně, zejména pak vzniku a zániku, ze skutečnost druhořadou, zatímco za jedině pravou skutečnost považovali to, co se nemění, a byli zaměřeni především na ni (právě onen Sofoklův důraz na funkci času ukazuje, jak mu filosofické zaměření bylo cizí). Extrémní, vyostřenou

formu dal tomuto přesvědčení, jak známo, Parmenidés, když prohlásil, že to, co vsutku jest, nikdy nebylo a nikdy nebude, jen vždycky jest. Tak došlo k tomu, že „to pravé“ a tedy pravda a pravdivost byly vyřaty z rámce prostoru a času, z rámce situací a situačnosti, a přestaly být spojovány s jakoukoli orientovaností, která má smysl jen tam, kde je nějaké napravo a nalevo, nahoře a dole, kupředu a dozadu, atd. To vše je tedy bytostně spojeno s řeckým slovem pro „pravdu“. Jestliže se dnes ukazuje nedostatečnost tohoto pochopení a celé této tradice, a jestliže se myšlenkově máme osvobodit od tohoto dnes už neudržitelného dědictví, naskýtá se po mém soudu ještě jiné řešení než naprostá relativizace a devalvace chápání pravdy vůbec. Měli bychom se poohlédnout po nějakém jiném jazyce, sice také – pokud možno – „rovnopůvodním“ s řečtinou (jak to reklamuje Heidegger pro jazyk německý, který považuje za „gleichursprünglich mit dem Griechischen“), ale natolik v kořenech slov jinak orientovaným, abychom se jím nechali inspirovat k jinému východisku a počátku myšlení o pravdě a pravdivosti.

Po mém soudu je takovým mimořádně vhodným jazykem právě čeština. I když jisté částečné obdoby můžeme najít také v jiných evropských jazycích, vyznačuje se čeština v souvislosti se slovem „pravda“ zvláštní bohatostí slov, která jsou spolu etymologicky spjata kořenem, odkazujícím na pravou stranu, to znamená na orientaci v prostoru, a v přeneseném (tj. rozšířeném) významu na orientaci všeobecně. Jisté obdoby najdeme také v jiných jazycích, ale nikde v takovém rozsahu a takové soustavnosti. Jen na připomenutí: nejen pravda, ale také právo, spravedlnost (a spravedlivost), pravost, správnost, opravdovost, pravidelnost, pravítka, zpráva, úprava, oprava, náprava, dokonce poprava – plus adjektiva, a také příslušná slovesa, zejména pak praviti. Nebudu už pokračovat. Všechna tato slova poukazují k důležitosti rozlišování pravého a nepravého při orientaci, a proto také mají vždycky svou protivu, svůj opak, přičemž mezi obojím není symetrie ani rovnováha (nesprávných řešení, nesprávných cest je vždycky víc, a proto nejde jen o jiné cesty, nýbrž spíše o zbloudění na bezcestí, upadnutí do nevyřešenosti). A všude je nějak přítomna právě zmíněná původně prostorová a tělesná konotace, odkazující k pravé straně jako „té pravé“, tj. správné, zejména však podtrhující význam rozlišování mezi pravým a nepravým při orientaci v konkrétní situaci.

Myslím, že tato hluboká spjatost kořene českého slova „pravda“ s orientovaností v situaci umožnila a usnadnila onu dost překvapivou recepci myšlenky, která má nejen mimořeckou provenienci, ale která, pokud ji dobře chápeme, byla ve své době polemicky zaměřena proti řeckému chápání pravdy jako závislé na tom, co „jest“. Byl to zejména Jan Hus, který měl, jak známo, zvláštní vnímavost pro český jazyk, který onu myšlenku, kterou najdeme v apokryfním tzv. 3. Ezdrášovi, učinil tak dobře známou v českém prostředí, kde působil, a pak v celém husitském hnutí, že jakýsi zvnějšněný relikv najdeme dodnes na prezidentské vlajce. (Podle Bartoše to byl jihočeský zeman Lojda, který jako první měl ten nápad si nechat vyšít toto heslo na svou standardu.) Ve srovnání s řeckou tradicí je nápadné, že tady je pravda povýšena nad každou danou skutečností, a to ne jako nějaká objektivovaná „hodnota“, nýbrž jako cosi živého, dějícího se a velmi perspektivního, protože se vposledu ukazuje jako mocnější než cokoli skutečného, daného. Podle formulací, které najdeme v 3. a 4. kapitole zmíněného 3. Ezdráše, vítězí pravda nade vším, což znamená nejen na čímkoli jednotlivým, nýbrž nade vším dohromady. Už to naznačuje, že pravda není součástí toho, co jest, pravda není jsoucno. To však v uších řecky slyšících znamená jen jedno, totiž že pravda není, že je nicotná resp. že je ničím. Apokryfní text však oponuje: právě proto, že pravda není, tj. že není jsoucnem, je vítězná. Zde musí porozumět, že jde odkaz k času a časovosti každého jsoucna. I nejmocnější skutečnosti se nějak rodí, nějak začínají, ale také končí, nějak pomíjejí. Právě proto pravda, která není jsoucnem, nepomíjí. Pod vlivem řeckých tradic si křesťanští myslitelé proměnili pravdu v cosi neproměnného a věčného nedovedli si pomyslet, že nepromíjivost pravdy by mohla být spojena s její proměnlivostí. Ale řešení je jiné, neřecké: pravda je vítězná, protože nikdy není jsoucí, ale stále, tj. vždy znovu přichází. Vítěznost pravdy není založena na větší kvantitě moci, nýbrž na moci zcela jiného druhu: superiorita pravdy spočívá v její adventivní povaze. Pravda však

nepřichází, aby se zařadila mezi ostatní jsoucna, nýbrž jako míra, jako kriterion ale ne jako měřítko, které může mít člověk v ruce, aby jím sám měřil, ale aby jím byl naopak také sám měřen. Sofista prohlásil člověka za měřítko všeho zde je pouze pravda měřítkem všeho, včetně člověka samého.

Toto vyzdvižení pravdy jako nejvyšší míry má zajímavé a dost překvapivé vyvrcholení: na závěr svého velkého výkladu říká židovský mládenec Zerubábel vlastně cosi neslýchaného: Požehnán buď Bůh pravdy. Nikoli tedy pravda boží, ale Bůh pravdy. Nejrůznějších bohů je mnoho (už Thalés řekl, že vše je plno bohů), je třeba se proto tázat, který bůh jen ten „pravý“. A zde máme odpověď: jediný pravý bůh je bůh Pravdy – proti běžnému zvyku by se zde slovo „bůh“ a „bohové“, kterých je mnoho, mohlo psát s malým písmenem, zatímco Pravda by se měla psát s písmenem velkým. Vždyť je to vposledu Pravda, která je tím nejvyšším kritériem při rozhodování, který bůh je „ten pravý“. Velký husita anglického původu, Petr Payne – Engliš, diplomat, ale také teolog a filosof, ve své slavné řeči ke králi Zikmundovi, oslavující Pravdu, jde dokonce tak daleko, že Jákobův zápas s Neznámým interpretuje jako vítězství Pravdy nad Bohem. A to pochopitelně neplatí jen o bozích a o Bohu, ale o všem: o právo, o spravedlnosti atd. – o všech normách a kritériích, které má člověk k dispozici a kterých v různých situacích užívá: teprve ve světle Pravdy se může ukázat, nakolik je údajná spravedlnost skutečnou, pravou spravedlností, nakolik je dané právo skutečným, tj. pravým právem, atd. Myšlenka Pravdy jako posledního a nejvyššího kritéria, jako poslední a nejvyšší normy pro veškeré rozhodování o tom, co je pravé a co nepravé, co správné a co nesprávné atd., má svou logiku a svou přesvědčivost. Spinozova formulace nepochybně navazuje na tuto neřeckou a snad původně vědomě protiřeckou tradici a zřetelně vybočuje z mezí karteziánismu.

Když si odmyslíme tehdejší okolnosti a celé tehdejší myšlenkové a duchovní klima a přesadíme onu vlastní myšlenku do dnešního kontextu, získali jsme něco jako první vodítko pro řešení otázky pravdy a pravdivosti ve vědě a filosofii. Především se musíme vzdát pokusů o nějakou konečně platnou definici Pravdy, neboť jen Pravda sama musí zůstat posledním kritériem i všech našich definic. Definovat pravdu samu nelze, neboť to znamená ji zpředmětnit. Proto má dobrý smysl mluvit spíše o pravdivosti např. ve vědě nebo ve filosofii. Pokud bychom Aristotelův výrok překládali – po mém soudu nesprávně – tak, že místem pravdy je soud nebo výrok (zatímco správně je ponechat řecký termín LOGOS), museli bychom tuto myšlenku odmítnout, protože místem pravdy je celý život a celý svět. Naproti tomu mluvit o pravdivosti ve vědě nebo ve filosofii je zcela legitimní, pokud nechceme trvat na tom, že v jiných oblastech o pravdivosti mluvit nelze. A chceme-li se vyhnout řeckému předsudku či předpojetí, že pravda a tedy i pravdivost výpovědi se musí řídit tím, o čem se vypovídá, nesmíme se dopustit toho omylu, že bychom tento aspekt zcela vyloučili. K pravdivosti výroku, soudu, teorie, pojetí atd. nepochybně náleží respekt k tomu, co skutečně jest a jak to jest, ovšem je to jen nezbytná okolnost, sama pravdivost se tím zdaleka nevyčerpává.. Dovolte, abych jen velmi stručně načrtl možnost takové alternativy, která by zachovala myšlenku adekvace, aniž by tím chtěla pravdu či pravdivost redukovat právě jenom na adekvaci.

Pravda je už odedávna spojována se světlem, někdy doslovně, někdy metaforicky. O světle ostatně mluví i zmíněné místo ze Sofokla, a ono ukazování resp. vyjevování, řecky FAINESTHAI, připomíná rovněž světlo, FÓS. S pomocí této často metaforické vazby můžeme říci, že vědecký poznatek musí nějak odpovídat (korespondovat) tomu, čeho je poznatkem, po předmětné stránce – pokud ovšem to, co jím je míněno a poznáno, vůbec předmětnou stránku má. Takový poznatek můžeme pak nazvat věcným, neboť odpovídá „věci“. Ovšem žádná věc není izolována a izolovatelná, žádná nestojí sama o sobě, ale je spojena s nesčíslnými jinými v širších a nejširších souvislostech, kontextech. Žádný jednotlivý poznatek nemůže být zcela pravdivý, jestliže nechává stranou tyto věcné, předmětné resp. zpředmětnitelné kontexty. Naproti tomu víme, že každý poznatek je rovněž nutně zapojen do svých vlastních kontextů. Některé teorie pravdy, jejichž autoři nahlédli neuspokojivost adekvačního pojetí, soustřeďujícího se na komparaci poznatku s poznaným, zdůrazňují nezbytnost toho, aby příslušné

logické kontexty odpovídaly kontextům věcným. To snad někomu zní plausibilně, ale je to zatíženo základním omylem, že něco takového je považováno vůbec za možné. Logické souvislosti jsou totožné odlišné od souvislostí věcných, reálných, mezi oběma není ani podoba ani analogie. Proto je třeba přijmout a do podrobností vypracovat takové pojetí pravdy, které nechá pravdu platit jak pro kontexty věcné, tak pro kontexty logické. To znamená, že na jedné straně opustíme představu, že pravda je výhradně záležitostí myšlení a poznávání, takže nemá s celkem života a světa co dělat, a že na druhé straně logickou stránku myšlení přestaneme považovat za věc čistě formální, nesouvislou s tzv. obsahy myšlení. Pravda a pravdivost se tedy nutně týká také logiky myšlení (to ostatně odpovídá pojetí některých filosofů, kteří poukazují na metafyzické základy logiky).

Pravdivost vědecké výpovědi nemůže být tedy posuzována ani stanovena jen na základě srovnávání jednotlivé výpovědi s jednotlivou skutečností, o níž je vypovídáno, ale nemůže z jiných důvodů být posuzována ani na základě srovnávání širších věcných kontextů toho, co je poznáváno, s širšími logickými kontexty poznatků samých. Obojí naopak musí být stavěno do „světla pravdy“, přičemž pravda nemůže být vnitřní záležitostí nejen jednotlivé výpovědi, ale ani celých velkých koncepcí a teorií, a na druhé straně pravdivost výpovědi nemůže mít své poslední ani jediné kritérium v tom, co prostě jen, tj. v dané skutečnosti, a to ani jednotlivé, ani v celých regionech skutečnosti. Pokud tyto předpoklady přijmeme, otevřeme si cestu k porozumění problému pravdy a pravdivosti, jež nebude nadále vést v rozporech a potížích, jak tomu je s nejrozmanitějšími pokusy dosavadními. Aby to mělo opravdovou perspektivu, je ovšem třeba vzdát se onoho tradičního jednokolejného soustředění na předmětnou stránku skutečností, pomíjení všudypřítomných stránek nepředmětných a naprosté vylučování nepředmětných skutečností z okruhu nejen vědeckého, ale i filosofického zájmu.

[dochovaná anotace, která je zároveň součástí Hejdánkovy kartotéky, na lístku s nadpisem Pravdivost]

Pravdivost ve vědě a filosofii

mezioborový seminář, 9.-10.11.1999 ve vile Lanna

Písek, 18. 8. 1999

Pravdivost je třeba odlišovat od opravdovosti: opravdový je člověk ve svém jednání a myšlení, pravdivý je (nebo není) podle Aristotela výrok (výpověď, soud).

Proč máme zvlášť uvažovat o pravdivosti ve vědě a ve filosofii? Je snad pravdivost v myšlení vůbec, ano, v životě, v jednání atd. jiného druhu? Má-li Aristotelés za to, že místo pravdy je v soudu (ve výpovědi), znamená to, že pravda nemá místo v životě? Když máme mluvit o pravdivosti – a ne o pravdě –, musíme se tázat, jak vlastně souvisí pravdivost s pravdou. Znamená pravdivost opravdovost? Té rozumíme jako přímosti, upřímnosti – ale upřímnost nemusí být vždycky nějak těsně spjata s pravdivostí. Kritérium pravdivosti není přece psychologické. Je tomu spíše tak, že opravdovost v psychologickém smyslu nějak vyplývá ze vztahu k pravdě, ale nemusí to vždycky být vztah pravý.

Mou základní tezí bude, že pravdivost je kvalita lidské odpovědi na nárok, výzvu, apel pravdy. Proto má pravdivost své kritérium v pravdě, která nejen že nevyplývá z věcí, není z věcí odvozena, ale která je dokonce předpokladem toho, aby věci vůbec byly tím, čím jsou. Proto také pravdivost ve vědě a ve filosofii má totéž kritérium, jaké má pravdivost obecně, tj. také v jednání, v životě. Pak ovšem nemůžeme otázku pravdivosti ve vědě redukovat na otázku pravdivosti vědeckých výpovědí, poznatků, teorií apod., nýbrž musíme ji chápat tak, že se týká také a dokonce především vědce a filosofa jako člověka. Kdyby se při sebevětších schopnostech a vědomostech začal zabývat vědou nebo filosofii člověk osobně nepravdivý, muselo by to nutně mít své následky také pro jeho vědu nebo filosofii. Vlastně to navazuje za

nejstarší sebepochopení filosofování, které nespočívá v produkci pravdivých myšlenek, nýbrž v lásce k pravdě (původně moudrosti) a touze po ní. Proto by bylo možno říci, že pravdivost ve vědě záleží ve filosofičnosti těch, kdo vědecky pracují. Ale protože přinejmenším někteří filosofové usilovali a usilují o zvědečtění filosofie, je třeba vždy dodat, že ne vždycky filosofování je založeno a neseno láskou k pravdě a touhou po pravdě, takže to, co platí pro vědce a vědu, platí také pro filosofy a filosofii, totiž že jejich pravdivost spočívá v jejich lásce k pravdě, odevzdanosti pravdě a touze po pravdě. Také filosofům a filosofii je třeba připomínat, že mají a dokonce musí být víc filosofičtí. To je ostatně někde v pozadí Platónova upřesnění, že nejde o jakoukoli filosofii, nýbrž o pravou či pravdivou filosofii (ALÉTHINÉ FILOSOFIA). A protože filosofie byla kdysi totožná s vědou, platí totéž pro každou vědeckou disciplínu: pravdivost ve vědě musí být založena a garantována filosofickou orientovaností každého vědce, a to filosofičností nikoliv ledajakou, nýbrž pravou či pravdivou.